

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

مجلة كلية الإلهيات في جامعة بينكول

Bingol University
Journal of Theology Faculty

ISSN: 2147-0774

Sayı: 11 | Yıl: 2018/1

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BÜİFD), yılda iki kez (25 Haziran/25 Aralık) basılı yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

Bu dergi ulusal TR DİZİN, İSAM, İDEALONLİNE ve ASOS veri indeksleri ile SOBİAD atf dizin tarafından taranmaktadır.

BÜİFD dergisinde yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa ait olup, izinsiz kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

Müftüzâde Muhammed Sâdık el-Erzincânî ve Arap Dilindeki Yeri

Muhammed ÇETKİN*

Geliş Tarihi: 23.02.2018, Kabul Tarihi: 17.04.2018

Öz

Müftüzâde Muhammed Sâdık, Erzincan'da (1748?) dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini burada tamamlamış daha sonra İstanbul'a gitmiş, orada belli bir dönem müderrislik yapmıştır. İstanbul'da görev yaptığı dönemde şöhretinin artması sonucu devrin şeyhülislamı olan Samânîzâde Ömer Hulûsî Efendi onu, padişah III. Selim'in de iradesiyle mukarrir olarak huzur derslerine davet etmiştir. Ömrünün son dönemini İstanbul, Üsküdar'da geçirmiş, 1808 yılında orada vefat etmiş ve yine aynı ilçede defnedilmiştir.

Müftüzâde'nin yaşadığı dönemin siyâsî, sosyal ve kültürel yapısının çalkantılı ve değişkenliği, dönemin fikrî hayatına büyük oranda etki etmişti. Bu etkinin olumsuz yönleri kadar olumlu yanları da olmuştur. Özellikle dil, lügat ve edebî üslup açısından Arap diline çok yönlü etkileri olmuştur. Arapçanın dil yapısına tam anlamıyla vakıf olan Müftüzâde özellikle Arap dili ve edebiyatı üzerine yazdığı eserlerle adından söz ettirmiştir. Müftüzâde'nin, değişik müelliflerin eserleri üzerine Arapça kaleme aldığı haşiyelerinde, bu eserleri dakik bir üslupla incelediği, kapalı ve anla-

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, (muhammedcetkin@gmail.com).

şılmaz konuları sade bir dille açıkladığı görülmektedir. Müftüzâde'nin Arap dili ve edebiyatı alanına katkılarının bilim dünyasının dikkatine sunulması amacıyla kaleme alınan bu çalışmada müellifimizin önce ilmî kişiliği üzerinde durulmuş, ardından da eserlerinin ilmî değeri göz önünde bulundurularak, müellifin Arap dilindeki yeri ve önemi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, Osmanlı, Müftüzâde, Huzur dersleri, Belagat.

Müftüzâde Muhammed Sâdık al-Erzincânî and His Place in the Arabic Language

Abstract

Müftüzâde Muhammed Sâdık was born (1748?) in Erzincan. He completed primary school education there, and later moved to Istanbul where he served as a *muderris* (madrasah teacher) for a certain period of time. As result of his growing reputation during his tenure in Istanbul, Samânîzâde Ömer Hulûsî Efendi, Shaykh al-Islam at that time, invited him with the decree of Selim III to the lessons before the sultan as *mukarrir* (who gives a lecture by repeating). He spent his last days in Istanbul, Uskudar until his death in 1808, and was buried there.

Turbulent and changeable political, social and cultural structure of the period Müftüzâde lived in made a huge impact on the intellectual life at that time. This impact had negative sides as well as positive dimensions. There were multifaceted impacts on the Arabic language in terms of language, lexicon and literary style in particular. Having a complete command of the language structure of Arabic, Müftüzâde made a name for himself especially with his works on Arabic language and literature. It is seen in the footnotes written by Müftüzâde in Arabic on various writers' works that he studied these works refinedly, explaining implicit and incomprehensible topics with a plain language. This study, aiming to present Müftüzâde's contribution to the Arabic language and literature to the science world's attention, first introduces his scholarly personality, and then, attempts to demonstrate his place and prominence in the Arabic language considering the scholarly value of his works.

Keywords: Arabic language, Ottoman, Müftüzâde, Lessons before the sultan, Rhetoric.

GİRİŞ

Tarihi süreç içerisinde Arap dili ve edebiyatı alanında eser telif etmiş binlerce müellif gelip geçmiştir. Her biri öğrendiği bilgiler üzerine yeni bilgiler ekleyerek bunları kendilerinden sonraki nesle aktarmışlardır. Kimi tek eserle, kimi onlarca eserle dil ve edebiyatın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu âlimlerden birisi de Müftüzâde Muhammed Sâdık el-Erzincânî'dir.

Müftüzâde Muhammed Sâdık, ilk tahsilini Erzincan'da tamamlamış daha sonra İstanbul'a gitmiş, orada belli bir dönem müderrislik yapmıştır. İstanbul'da görev yaptığı dönemde şöhreti artmış, devrin şeyhülislamı olan Samânîzâde Ömer Hulûsî Efendi onu, padişah III. Selim'in de iradesiyle mukarrir¹ olarak huzur derslerine davet etmiştir. Müftüzâde, Osmanlı Devleti bünyesinde ve medreselerin inhitat halinde olduğu XII/XVIII. ve XIII/XIX. asırda yaşamış Erzincanlı, din ve edebiyat âlimidir. Alet ilimlerine² tam anlamıyla vakıf olan Müftüzâde özellikle Arap dili ve edebiyatı üzerine yazdığı eserlerle adından söz ettirmiştir. Müftüzâde'nin Arap dili ve edebiyatı alanına katkılarının bilim dünyasının dikkatine sunulması amacıyla kaleme alınan bu çalışmada Müftüzâde'nin önce ilmî kişiliği üzerinde durulmuş, ardından da eserlerinin ilmî değeri göz önünde bulundurularak, yazarın Arap dilindeki yeri ve önemi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Müftüzâde'yi ele almadan önce onu daha iyi tanıyabilmek için öncelikle yaşadığı devrin siyâsî, Sosyal ve ilmî durumuna kısaca göz atmamız yerinde olacaktır.

1. DÖNEMİN SİYÂSÎ VE SOSYAL YAPISI

Osmanlı imparatorluğu yakın çağ başlarında, eski gücünü kaybetmiş olmakla beraber yine de Avrupa devletler dengesinde büyük ölçüde yeri olan önemli bir devletti. Sınırları; Asya'da Yemen-Arabistan yarımadası, Hint okyanusu, Basra körfezi, İran'dan geçip Kafkasya'da Anapa'ya kadar; Avrupa'da Dinyester nehrinin batı kıyılarından Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Arnavutluk'u içine alacak şekilde devam ederek Avusturya'ya dayanıyor; Afrika'da ise hemen hemen kuzey Afrika'yı ayrıca Doğu Akdeniz ve Ege Denizi adalarının da tamamını içine alıyordu.³

- 1 Mukarrir: Ramazan aylarında sarayda padişah huzurunda ders takrir edenler hakkı - da kullanılan bir tabirdir. Mukarrir; Arapça bir maddeyi takrir eden, anlatan, Avrupaî manasıyla konferansçı demektir. Medrese derslerini tamamlayıp icazet almış, sonra da Müderris sıfatıyla ders okutarak talebeye icazet vermiş olanlardan seçilirler. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 2:576.
- 2 Osmanlı medreselerinde kelâm, mantık, belâgat, lügat ve edebiyat, sarf-nahiv, hendese, hesap, felsefe, tarih ve coğrafya ile ilgili dersler ulûm-u âliye (alet ilimleri) olarak isimlendirilmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı* (Ankara: 1988), 20.
- 3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 5:1; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995), 43

Bu büyük imparatorluğun sınırları içerisinde yaşayan nüfus çeşitli ırk, dil ve dine sahip insanlardan meydana geliyordu. Bunlar Müslüman olan Türkler ve Hıristiyan olan Türkler ile Müslüman olmayan diğer milletler olmak üzere, başlıca iki gruba ayrılmaktaydı. Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar da kendi içlerinde çeşitli mezheplere bölünmüşlerdi.⁴

Müslümanlar; Sünnî, Şia, Vahhabî; Hıristiyanlar genel olarak Katolik, Ortodoks, Protestan; Museviler ise Maminler, Talmuçular, Karaimler bölümlerine ayrılmıştı.⁵

Osmanlı İmparatorluğunun sosyal yapısı Avrupa'daki yapıya benzemezdi. Bu sistem içerisinde Müslüman olmak şartıyla herkes devlet hizmetlerine girebilir, çalışma ve kabiliyetlerine göre en yüksek görevlere gelebilirdi.⁶

Saltanat III. Selim'e intikal ettiğinde, cephelerde durum çok kötüydü. Zira Rus ve Avusturya cephelerinde savaş bütün hızıyla devam ediyordu. Ağustos 1791'de imzalanan Zıştovi Antlaşmasıyla Avusturya-Osmanlı savaşı sona erdi. Ocak 1792'de Yaş Antlaşması ile Osmanlı-Rus savaşı da son verildi. Fransa'nın başına geçen Napolyon Bonaparte, Mısır İskenderiye önlerine geldi (Temmuz 1798). Bunun üzerine Osmanlı Devleti Eylül 1798'de Fransa'ya harp ilan etti. Şubat 1799'da Filistin'e doğru ilerleyen ve Gazze ile Yafa'yı teslim alan Bonaparte, Akka'da Cezzar Ahmed Paşa tarafından durduruldu. İstanbul'dan bir ordunun Mısır'a doğru geldiğini duyan Napolyon, Paris'e geri döndü. 1802 tarihinde de Paris antlaşması imzalandı.⁷

Cephelerde kaybeden Osmanlı Devleti, sosyal, hukukî, iktisâdî ve özellikle de askerî ıslahatları düşünmeye başladı. Zira devlet, dış düşmanlara karşı vatani müdafaa ederken, iç durum hiç de iyi değildi. Anadolu'da derebeyleri, Rumeli'de ayanlar ve cephelerde savaşan yeniçeri grubu, devlet için büyük bir belâ haline gelmişti.⁸

Bu arada Arabistan'da Vehhâbilik hareketi de Osmanlı Devletini ciddi manada rahatsız ediyordu. Bilindiği gibi, Vehhâbîler kendilerine Selefiye adını vermekte ve hedeflerinin İslâm'ı, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındaki

4 Uçarol, *Siyasi Tarih*, 43.

5 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5:1.

6 Uçarol, *Siyasi Tarih*, 44.

7 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5:39-40.

8 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5:71; Ahmed Akgündüz ve Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı* (İstanbul: OSAV, 1998), 221-222.

sâfiyetine kavuşturmak olduğunu iddia etmektedirler. Bu mezhebin kurucusu, asıl itibariyle Necid ahalisinden ve Hanbeli mezhebinin âlimlerinden olan Muhammed b. 'Abdulvehhâb'dır. Osmanlı Devleti, başlangıçta Vehhâbî hareketine tepki göstermedi. Zira tam bir din ve vicdan hürriyeti vardı. Bu arada, Fransız ihtilâlinin milliyetçiliği tahrik etmesi sebebiyle 1806'da Sırlar ihtilâl çıkardılar, önceleri Nizâm-ı Cedide taraftar olan ve en azından ses çıkarmayan âlimler, Nizâm-ı Cedîd ricalinin suiistimallerini ve ahlaksızlıklarını görünce, aleyhe geçmeye başladılar. Şeyhülislam olan İshak-zâde Mehmed Atâullah Efendi, âlimleri Nizâm-ı Cedide karşı tahrik etti. 25 Mayıs 1807'de Kastamonulu Kabakçı Mustafa'yı kendilerine reis tayin eden Yeniçeriler. 19 yıl sürecek olan isyanı başlattılar.⁹

2. İLMÎ DURUM

Osmanlı medreseleri devletin kuruluşuyla birlikte tesis edilmeye başlanmıştır. Medreseler, genellikle camilerin yanında ve camilerle birlikte inşa edilmişlerdir. Talebe, medreselerde yatar, imâretlerde yer içer ve camilerde ders okurdu. Sonradan hususî medreseler yapılmıştır. Osmanlı Medreseleri, Fâtih Camii etrafındaki "sahn-ı semân" külliyesi ile kemâlini bulmuş ve Kânûnî'nin zamanında ise son şeklini almıştır. Zikredilen bu usul 400 sene bazı önemsiz değişikliklerle sürdürülmüştür. Bunlar iki kısımdır:

a- Fâtih Medreseleri: Fâtih Camiinin kuzey ve güneyinde yer alan dörderden sekiz medreseye "sahn-ı semân" veya medâris-i semâniye adı verilir. Bu bir üniversitedir. Talebelerine danişmend, asistanlara mu'îd ve hocalarına da müderris denirdi.¹⁰

b- Süleymaniye Medreseleri: 1549-56 yılları arasında inşası tamamlanan Süleymaniye Medreseleri, hem dinî hem de teknik konulara ait bir üniversiteydi. Bu medreselere, Sahn-ı Süleymaniye de denmektedir.¹¹

İlköğretim mekteplerde, yükseköğretim ise medreselerde verilmekte idi. Bütün şehir ve kasabalarda ilkokullar vardı. Büyük şehirlerle kasabaların bazılarında da medreseler mevcut idi. Mekteplerde Arap alfabesi öğretildikten sonra Kur'ân okumasına başlatılırdı. Mekteplerde din bilgisi, tecvit ve ilmihal de okutulurdu. Medreselerde öğretim programı ve metotları çok sıkı idi.

9 Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, 221-vd.

10 Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, 406.

11 Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, 406.

Medreselerin ilk bölümlerinde çalışmalarını ilerleten öğrencilerin seçkinleri, öğretmenleri tarafından danışmend seçilirlerdi. Danışmendler medreselerin hariç, dâhil ve sahn bölümlerinde çalışıp başarı kazandıkları takdirde mülâzım olurlardı. Mülâzımlardan imtihan verebilenler de müderrislik (Profesörlük) unvan ve payesini kazanırlardı. Medreselerde uzun yıllar öğretim yaparak değerlerini belirtenler, mollalıklara, İstanbul kadılığına, Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine ve hatta şeyhülislamlığa yükselebilirlerdi.¹²

Eğitimde ıslahat lüzumu da XVIII. yüzyılın ikinci yarısında anlaşılmış ve o andan itibaren de ordunun ihtiyaçları için, medreselerin dışında olmak üzere, teknik ve meslek okulları kurulmaya başlanmıştır. Batılı uzmanlardan faydalanılmak suretiyle, batılı usullere göre kurulan bu okullarda yabancı dil bile öğretilmekteydi. II. Mahmud devrinde, ilköğretimin mecburi olması prensibi kabul edildiği gibi Avrupa usulünde bir ilköğretim meydana getirme teşebbüsü yapılmış ise de bu hususta ciddi bir başarı elde edilememiştir. Medreseler ise bütün İslam âleminde inhitat halindeydi.¹³

3. HAYATI

XII/XVIII. asrın ikinci yarısı ile XIII/XIX. asrın birinci yarısı arasında yaşayan, Müftüzâde ailesinin bu değerli edip ve mantıkçısı Muhammed Sâdık b. 'Abdurrahîm el-Erzincânî, Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde yaşamış ve sultan I. Mahmud henüz tahtta iken doğmuştur. Bu büyük âlimin hayatı hakkında ne yazık ki pek fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ne ulaşabildiğimiz kendi eserlerinde, ne de biyografik eserlerde onunla ilgili etraflı bir bilgi mevcut değildir. Verilen bilgiler oldukça kısa ve sınırlıdır.

Aynı dönemde yaşamış Erzincanlı iki Muhammed Sadık bulunmaktadır. Bunlardan biri bu çalışmamıza konu olan, Arapça ve mantık âlimi olan kişidir. Diğer de kendisine ait birçok tasavvufî eseri olan ve Erzincan'da dünyaya gelip daha sonra İstanbul Üsküdar'a yerleşen ve aynı yerde vefat edip oraya defnedilen aynı zamanda da bir Nakşibendi şeyhi olan zattır. Çalışmamızın konusu olan Muhammed Sadık ondan 14 sene sonra vefat etmiş ve Müftüzâde künyesiyle anılmıştır. Diğer âlimin eserlerinde ise bu künye yer almamaktadır. Dolayısıyla iki âlimi karıştırmamak gerekmektedir. Süleymaniye Kütüphanesinde Muhammed Sadık ismiyle arama yapıldığında

12 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5:5-6.

13 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 6:168.

iki müellife ait eserler aynı vefat tarihiyle ve aynı yazar ismi altında karışık olarak verilmektedir. Kanaatimizce bu hatalı bir okumadır.¹⁴

3.1. Adı, Lakabı, Künyesi ve Nisbesi

Esas adı Muhammed Sâdık'tır. Kaynaklarda Erzincan müftüsü Seyyid 'Adurrahîm'in oğlu olduğuna işaretle tam adı; Müftüzâde Muhammed Sâdık b. 'Abdurrahîm b. Süleymân ibn 'Abdillâtîf el-Erzincânî er-Rûmî el-Hanefî olarak zikredilir.¹⁵ Fakat çoğu kaynakta sadece Müftüzâde Muhammed Sâdık b. 'Abdurrahîm el-Erzincânî diye kaydedilmiştir.¹⁶ Gerek kendi eserlerindeki ifadelerden, gerekse Kehhâle'nin *Mu'cemu'l-mu'ellifin'*deki kayıttan ve diğer kaynaklardan "Müftüzâde" künyesiyle meşhur olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Tam ismine bakıldığında onun Hanefî mezhebine mensup olduğu göze çarpmaktadır. Müftüzâde Muhammed Sâdık'ın nisbesi ise "el-Erzincânî" dir.

3.2. Doğum Tarihi ve Yeri

Müftüzâde'nin doğum tarihiyle ilgili kaynaklarda hiçbir kayıt yoktur. Ancak Erzincan eski valisi Ali Kemali Bey'in *Erzincan Tarihi* adlı eserinde 1163/1748 tarihinde doğduğu kaydedilmektedir.¹⁸

Doğum yerine gelince, yine kaynaklarda bu konuda açık bir ifade yoktur. Nisbesinin Erzincânî olmasına bakılarak Erzincan'da doğmuş olması muhtemeldir. Fakat nisbesinin ne manada anlaşılacağı pek açık değildir. Zira bu ifade her zaman onun Erzincan doğumlu olduğunu göstermez. Soyunun

14 Krş. İsa Çelik, "Muhammed Sadık Erzincanî'de Nefis Kavramı", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (28 Eylül – 1 Ekim 2016 Erzincan), 901-902.

15 'Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifin*, (Dımaşk: 1960), 10:76; Bağdatlı İsmâ'il Paşa, *Hediyetu'l-'arifin esmâ'u'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge, (İstanbul: Ma'arif Basımevi, 1955), 2:355; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn*, nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947), 2:56.

16 Muhammed Sâdık el-Erzincânî Müftüzâde, *Müftî-zâde 'alâ isti'âreti'l-'İsâm*, (İstanbul: Tabhâne-i Âmire, 1279), 2; a.mlf., *Haşiye-i Hüseyiniyye*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1272), 2; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1333), 2:32; Yusuf İlyân Serkis, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabîyye ve'l-mu'arraba*, (Kahire: Matba'at-ı Serkis, 1928), 2:1769; Ali Kemali, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, İctimâî Etnografî, İdarî, İhsâî Tedkikât Tecrübesi*, (İstanbul: Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi, 1932), 265; Ebu'l-'Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966), 2:143.

17 10. ve 11. dipnotlardaki kaynaklara ilaveten; Mehmet Süreyya, *Sicill-i 'Osmanî*, (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1311), 3:192; Carl Brockelmann, *Suppl.*,= *Supplement band*, (Leiden: 1937), 1:846, 2:259; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar (Üç bin Türk ve İslam Müellifi)*, (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1973), 368; Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (Dergah Yayınları, İstanbul: 1990), 7:396.

18 Kemali, *Erzincan Tarihi*, 265.

Erzincan'dan olduğuna da delalet edebilir. Babasının Erzincan müftüsü olduğuna bakılacak olursa burada doğmuş olma ihtimali yüksektir. Fakat elimizde kesin tarihi deliller olmadan buna kesin gözüyle bakamayız.

3.3. Ailesi

Müftüzâde Muhammed Sâdık'ın hayatından bahseden kaynaklarda, bize özellikle onun ailesi ve çocukları hakkında bir şey aktarılmamaktadır. Onun, elde edebildiğimiz eserlerinde bu hususa işaret eden bir kayda rastlanamamıştır. Fakat Müftüzâde'nin edebiyat ve âlet ilimleri sahasında tanınmış olmasına rağmen bu sahalarda çocuklarının zikredilmemesi, ya kendisinin evlenmemiş olduğunu ya da kendisinin dışında aileden birinin yetişmediğini göstermektedir.

Hiçbir kaynaktan annesinin ismi belirtilmemiş, fakat buna karşılık babasının ismi belirtilmiştir. Bazı kaynaklarda babasının adının Mustafa olduğu kaydedilmiştir.¹⁹ Ancak diğer kaynaklarda ve bizatihi Müftüzâde'nin kendi eserlerinde babasının adının 'Abdurrahîm olduğu anlaşılmaktadır.²⁰ Dedesinin ismi ise Süleyman b. 'Adullatîf'dir.²¹

3.4. Hocaları ve Öğrenimi

Müftî-zâde 'alâ isti'âreti'l-İsâm adlı eserde Müftüzâde Muhammed Sâdık'ın, Erzincan Müftüsünün oğlu olduğu kayıtlıdır. Bu, onun kültürlü, çeşitli ilimlerde ve bilhassa dinî ilimlerde mâhir bir ailenin ferdi olduğunu göstermektedir. Türk geleneklerine göre baktığımızda, ilköğrenimini babası Seyyid 'Abdurrahîm el-Erzincânî'den almış olması kuvvetle muhtemeldir. Daha sonra zamanının âlimlerinden çeşitli konularda ders almıştır. Sonradan Yûsufefendizâde Abdullah Hilmi Efendi'den (1167/1753) ders almıştır.²² Ancak bundan başka hocalarının kimler olduğu konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Müftüzâde Muhammed Sâdık, din âlimi olup zamanında medreselerde okutulan âlet ilimleriyle beraber din ilimleri konusunda da eğitim görmüş

19 Süreyya, *Sicill-i 'Osmanî*, 3:192; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2:143.

20 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyiniyye*, 2; Müftüzâde, *isti'âreti'l-İsâm*, 2; İsmâ'il Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2:56; İsmâ'il Paşa, *Hediyyetu'l-'arifîn*, 2:355; Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, 10:76; Serkîs, *Mu'cem*, 2:1769.

21 İsmâ'il Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2:56; İsmâ'il Paşa, *Hediyyetu'l-'arifîn*, 2:355; Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, 10:76.

22 Halit Özkan, "Yûsufefendizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: TDV Yay., 2013), 42.

olması kuvvetle muhtemeldir. Zira huzur derslerine²³ mukarrir olarak katılmasına bakılırsa, başta tefsir olmak üzere fıkıh, hadis, akaid ve hitabet dersleri aldığı anlaşılmaktadır.

el-Erzincânî, ilk tahsilinden sonra ilmini çoğaltmak için İstanbul'a gitmiş ve orada Atik Ali Paşa Medresesinde kendisine mahsus hücrede okumuştur. Bu hücreye 1932 yılına kadar Erzincânî Müftüzâde odası denildiğini *Erzincan Tarihi* adlı eserden anlıyoruz. Müftüzâde'nin ilim tahsilinden başka bir endişesi olmadığı için, talebeliği boyunca Erzincan'dan nâmına gelmiş olan mektupların hiç birini açıp okumamış, onları toplamış ve tahsilini tamamlayıp icazet aldıktan sonra açarak mütalaa etmiş olduğu mervîdir.²⁴ Bundan anlaşılıyor ki Müftüzâde Muhammed Sâdık ilim aşığı ve ilimden başka hiçbir endişesi olmayan bir zattır.

3.5. Müftüzâde'nin Mukarrir Oluşu

Müftüzâde Muhammed Sâdık İstanbul rüûsunu²⁵ haiz müderris olması, öğrencisinin çok olması ve meleke ve ihtisası ve zat-ı kemaliyle kendi muhitinde şöhret almıştı. Bu nedenle devrin şeyhülislamı olan Samânîzâde Ömer Hulûsî Efendi²⁶ onu, 1216 yılı Ramazan ayında mukarrirler meclisinde ders vermek için, padişah III. Selim'in de iradesiyle mukarrirliğe seçer. Bunun üzerine Müftüzâde h. 1216 senesi mukarrirler meclisinde ders vermiştir.²⁷ 1206'dan 1224 yılına kadarki huzur derslerinin mukarrir ve muhataplarıyla ilgili belgeler tespit edilemediğinden mukarrirler meclisine kadar terfi etmiş Müftüzâde'nin diğer huzur dersleri hakkında bilgi tespit edilememiştir.

Bu dersler, Ramazan ayında Padişah'ın huzurunda yapılan tefsir derslerinden ibaret olup mukarrirler tarafından takrir; muhataplar tarafından ise

23 Huzur dersleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mardin, *Huzur Dersleri*, 3 cilt; Semiha Omay, *Huzur Dersleri ile ilgili Konuşmalar*, İstanbul: 1965; Mehmed Zeki Pakalın, "Huzur-i Hümayun Dersleri", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, sy. 74 (29 Haziran 1918): 816-819; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, 215-222; Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yay., 1998), 441-444.

24 Kemali, *Erzincan Tarihi*, 265.

25 **Rüûs**: İlimiye, sarıklı ulema derecelerinden biri; Medrese tahsilini bitirip "Mülâzım" olanlar, 7 senelik mülâzemet müddetini bitirdikten sonra şeyhülislamın bulunduğu yeterlilik imtihanında muvaffakiyet kazananlara verilen beratın adıdır. Bkz. Ferit Develli-oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Doğu Matbaası, 1970), 1083; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3:71.

26 Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5:97.

27 Mardin, *Huzur Dersleri*, 1:85, 111, 2:17, 143, 831.

müzakare edilmekteydi. Derslerde muhatap ya da mukarrir olacak şahıslar seçilirken ilme ve liyakate önem verilmekteydi.²⁸

Huzur dersi tabiri h. 1172 Ramazanından itibaren her sene Osmanlı padişahının huzuruyla ve İslam diniyle mütedeyyin zatlardan oluşmak üzere Ramazanın ilk gününden başlamak ve sekiz dersle sona ermek üzere sarayda mün'akit ilim meclisinde *Kadı Beyzavi tefsiri'*ni münazaralı tarzda tedrisi ifade etmek üzere kullanılan ve "Mukarrir" adı verilen zamanın tanınmış âlimleri tarafından takrir olunan derslere verilen isimdir. Buna "*Huzur-u Hümayûn dersleri*" de denir.²⁹

Kuruluş yıllarından itibaren Osmanlı padişahları gerek ilmî ortamları canlandırmak, kültürel gelişmeyi sağlamak, gerekse iktidarlarını çeşitli kesimler nezdinde desteklemek ve hanedanın meşruiyetini ortaya koymak gibi düşüncelerle huzurlarında ilmî toplantılar yapmak üzere etraflarına ulemayı toplama, hatta özel hoca edinme konusuna önem vermişlerdir. Fâtih Sultan Mehmed döneminden itibaren bizzat padişahın da katıldığı ilmî sohbetler ve tartışmalar büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Bu tür toplantılar hakkında ulemâ biyografilerini toplayan eserlerde ve daha geç dönemler için sır kâtipleri tarafından tutulan rûznâmelerde bilgiler vardır. Ancak bunun düzenli bir şekilde tertip edilmesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleşmiştir. Daha önce 12 Muharrem 1080 (12 Haziran 1669) tarihinde IV. Mehmed'in akşam veya yatsı namazları arasında şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi'ye Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı tefsirinden ders verdirdiği ve bunu adet haline getirdiği, dönemin ünlü vaizi ve padişahın hocası Vanî Mehmed Efendi'ye de haftada iki defa ders yaptırdığı bilinmekteyse de bunlar münferit uygulamalar olup XVIII. yüzyıl ortalarına kadar huzur dersleri adıyla Ramazan ayına mahsus ders takririnin sürekli bir şekilde yapıldığı söylenemez.³⁰ Tayyazâde Atâ Bey'in huzur derslerinin başlangıcını Osman Gazi'ye kadar götürmesinin ise mesnedi yoktur.³¹

Huzur Dersleri meclisleri üç kısımdan oluşuyor:

- 1- Mu'tad Meclisi
- 2- Mukarrirlerden oluşan meclisler: Genellikle Ramazan sonlarında

28 İpşirli, "Huzur Dersleri", 442.

29 Mardin, *Huzur Dersleri*, 1:13; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1:860.

30 İpşirli, "Huzur Dersleri", 441.

31 İpşirli, "Huzur Dersleri", 441; Mardin, *Huzur Dersleri*, 1:13.

“Dokuzuncu Mukarrirler Meclisi” adıyla toplanır. Bu meclislere mukarrir ve muhatab vasıflarına sahip kişiler muvakkat olarak iştirak ettirilebilir.

3- Haiz buldukları üstün ilmî rütbelere icabı olarak mu’ad meclislerine iştirak salahiyetini kaybetmiş kişilerin dahi teşrikiyle teşkil olunan hususi mahiyette meclisler. Bunlara “*Sudûr Meclisleri*” denir.³²

Huzur dersleri İstanbul ruûsunu haiz olup uhdesinde herhangi resmi bir vazife bulunmayan ve İstanbul şehrinde temekkün ihtiyar eyleyen zevât-ı fazıladan teşekkül eder. Huzur dersleri mukarrir ve muhatablığına yapılacak tayinler, şeyhülislâmın teklifi üzerine padişah tarafından yapılırdı.³³ Her mukarrir ve muhatabın rütbesi ve ders sırası meşihatça malum olduğundan derslerin esasını teşkil edecek surelerin metni (ayet-i kerime) iki üç ay evvel mukarrirlere tebliğ edilir. Şaban’ın on beşinde de her bir mukarrire dersinde bulunacak muhatabların isimleri bildirilirdi. Bunun üzerine mukarrirler okutacakları dersin metnini okuyup hazırlanmaları için kendilerine tebliğ ederlerdi. Mukarrirler padişahın sağ tarafında otururdu. Muhatablar ise mukarririn yanından başlayarak yarım daire şeklinde bir kavis teşkil ederdi. Dersler öğle ile ikindi arasında iki saat içinde takrir olunurdu. Salonda biri mukarrir efendiye diğerleri muhatablara mahsus on altı rahle ve minder olurdu.³⁴

Mukarrirlerde şu vasıfların bulunması gerekirdi:

- a- İstanbul ruûsunu haiz müderris olmak,
- b- Talebesi ziyade, müretteb tahsile nazaran dersi ileri bulunmak,
- c- Meleke ve ihtisası ve zat-ı kemaliyle muhitte şöhrat almış olmak.³⁵

Ramazan 1216’da 24. perşembe günü Ağayeri’nde mukarrirler meclisi toplanmış ve dersi, Müftüzâde takrir etmiştir.³⁶ Bunu, III. Selim’in sır kâtibi Ahmed Efendi tarafından tutulan “*Rûznâme*” şöyle teyid ediyor: “*Ertesi yirmidördüncü penc-i şenbih günü Topkapu’yu teşrif ve Ağa yerinde biniş takımıyla mukarrirler meclisi olmağla Erzincan müftüsü-zâde ders takrir eyleyup ba’de’d-du’â iftara Hareme teveccüh buyuruldu.*”³⁷

32 Mardin, *Huzur Dersleri*, 1:88.

33 Mardin, *Huzur Dersleri*, 1:89-vd.; İpşirli, “Huzur Dersleri”, 442.

34 Mardin, *Huzur Dersleri*, 1:110; İpşirli, “Huzur Dersleri”, 443.

35 Mardin, *Huzur Dersleri*, 1:111.

36 Mardin, *Huzur Dersleri*, 1:85, 2:17, 143, 831.

37 Ahmed Efendi, *Rûznâme*, nşr. V. Sema Arkan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 368.

Huzur derslerini takrir eden hocalara çeşitli hediyeler verilirdi. Bunlar, nakdî hediyeler, bohça olarak verilen hediyeler ve muhtelif hediyeler olmak üzere üç çeşit idi. Müftüzâde de nakdî hediye ile beraber bohça da almıştır. Verilen bu hediyeler sır kâtibi defterlerine kaydedilirdi. Ancak sır kâtibi defterinde 1216 yılında verilen hediyeler hakkında ayrıntılı bir kayıt yoktur. Yalnız şöyle bir kayıt vardır: “*Ber mûtâd-ı şâhâne huzûr-u şâhânelerinde tefsîr-i şerif kırâat eden müderrisîn efendiler dâilerine ihsan buyurulan 11580 kuruş.*”³⁸

Bohçalar huzur hocalarından sadece ders takrir edenlere ‘îdiyye (bayramlık) diye verilirdi. Ramazan 1216 senesinde kütüphane hocası Trabzonlu Muhammed, kiler hocası Kudsî, hazine hocası Bolulu Mustafa, Seferli hocası Müftüzâde Muhammed, Galata hocası Yasînci-zâde ‘Abdülvehhâb ve Erzincanlı Müftüzâde mukarrir seyyid Muhammed Efendilere (Çar şal 1, sade hindi çiçekli 1 top, hindî çitari 1 top, destâr 1, paskal çuha 2)’den müteşekkil birer bohça ihsan olunmuştur.³⁹

3.6. Öğrencileri

Müftüzâde âlim, müderris ve dersi’âm⁴⁰ olduğuna ve huzur derslerine mukarrir olarak katıldığına göre mutlaka öğrencileri olmuştur. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi mukarrir olma vasıflarından birisi “*talebesinin çok olması*”dır.⁴¹ Fakat yaptığımız araştırmalar neticesinde kaynaklarda sadece Abdurrahman el-Harpûtî el-Kürdî (1169/1756-1267/1851) ve Akşehirli Ömer Efendi (ö. 1267/1851) adında iki öğrencisinin olduğunu tespit edebildik. el-Harpûtî, devrin önemli ilim adamlarından olup, İlginli Hüseyin Efendi ve Muhammed Sâdık el-Erzincânî’den dersler almıştır.⁴²

Akşehirli Ömer Efendi ise Akşehirli Abdullah Bey’in oğlu olup Doğanhisarlı İbrahim Efendi’den hece harflerini öğrenmeye başlamış ve onun

38 Mardin, *Huzur Dersleri*, 2:58.

39 Mardin, *Huzur Dersleri*, 2:61; Kumaşların mahiyeti şöyledir: Çar; Kadınların büründü - leri ve baştan aşağı örtülen çarşaf, Çitari; Üç pamuk ipliği ve bir ipekten yapılan bir nevi Türk kumaşı, Destar; Sarık, Çuha; Yünden sıkı olarak dokunmuş dayanıklı ve havlı kumaş ki elbise yapılır. Bkz. Celal Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1958.

40 Dersi’âm: Talebeye, medreseliye ve herkese ders vermeye yetkili bulunan kimseye denir. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 210; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1:427.

41 Mardin, *Huzur Dersleri*, 1:111

42 İrfan Gündüz, *Gümüştânevi Ahmed Ziyâüddin Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984), 24-25.

yanında Kur'ân'ı hatmetmiştir. Sarf-nahiv gibi âlet ilimlerini de ondan tahsil etmiştir. Daha sonra Konya'nın bir diğer ilçesi olan Hâdim'e gitmiş ve Hâdim Müftüsü Muhammed Emin Efendi'nin ders halkasında bulunmuştur. İlim aşkı gün geçtikçe artan Akşehirli Ömer Efendi, buradan İstanbul'a giderek Müftüzâde Muhammed Sâdık'ın öğrencisi olmuştur.⁴³

3.7. Vefatı

Müftüzâde'nin, yaklaşık 60 yaşında iken 1223/1808 yılında İstanbul'da vefat ettiği konusunda kaynakların çoğu ittifak halindedir.⁴⁴ Bazı kaynaklarda onun ölüm tarihi olarak 1722 yılı belirtilmekte ise de, bunun ciddiye alınamayacağı kanaatindeyiz.⁴⁵ Müftüzâde'nin naaşı, Üsküdar'da İnadiye'den Karaca Ahmed'e giden caddenin sağ tarafında defnedilmiştir.⁴⁶ Mezar taşı kitabesinde şunlar kayıtlıdır:

"Huve'l-Hayyu'l-Bâkî Erzincan Müftüsü-zâde Müderrisîn-i Kirâmdan Dersi'âm Merhum ve Mağfûr el-Muhtâc ilâ Rahmeti Rabbihi'l-Ğafûr es-Seyyid Muhammed Sâdık Efendinin ruhiyçün rızâ'en lillâh el-Fâtiha (sene 1223)"⁴⁷

4. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Moğol istilası, doğuda ilmî çalışmaların duraklamasına sebep olmuştu. Bu dönemden sonra yetişen âlimler, kendilerinden önce yetişen âlimlerin eserlerine şerh, haşiye ya da talik yazmaktan öteye geçemiyorlardı. Özellikle belâgat, mantık, alanında eser yazan Müftüzâde, işte böyle bir dönemde yetişmiş ve sönmeye yüz tutmuş olan ilim kıvılcımlarını tekrar ateşlemeye çalışmıştır. Kendi devrinde ve yaşadığı çağdaki fikir ve ilim anlayışına vakıf olmuş ve bu özelliği, eserlerinde kendini göstermiştir. *Hâşiye 'alâ Şerhi Ferâidi'l-fevâid li tahkîki me'âni'l-isti'âre* adlı eserinde babasının ve kendisinin yaşadığı dönemi, irfan rüzgârlarının esmediği, cehalet dalgalarının her yeri

43 Mustafa Irmak, "Bir Belâgat Kitabı Olarak Mutavvel ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risâle", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 42 (2012/1): 179.

44 Süreyya, *Sicill-i 'Osmanî*, 3:192; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2:32; İsmâ'il Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2:56; İsmâ'il Paşa, *Hediyetu'l-arifin*, 2:355; Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifin*, 10:76; Kemali, *Erzincan Tarihi*, 265; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2:143, 831; Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, 368.

45 Bkz. Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 7:396.

46 Süreyya, *Sicill-i 'Osmanî*, 3:192; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2:32; Kemali, *Erzincan Tarihi*, 265; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2:143.

47 Mardin, *Huzur Dersleri*, 2:831.

kapladığı, ilimle ilgilenenlerin yavaş yavaş yok olduğu, fazilet sahiplerinin anlaşılmazlık ve kapalılık köşelerine sığındığı bir zaman olarak tasvir etmiş ve bu durumdan şikayetçi olmuştur.

Osmanlı müelliflerinde belirtildiğine göre Müftüzâde, âlet ilimlerine hakıyla vakıf olan bir zattır.⁴⁸ Eserleri göz önüne alındığında, edebiyat ve mantık konusunda dirayetli olduğu anlaşılmaktadır. Edebiyat ve mantık kitaplarına şerh ve haşiyeler yazmış ve böylece ilmî kişiliğini ispatlamıştır. Yaptığı bu şerh ve haşiyeler, onun büyük bir ilmî şahsiyete sahip olduğunu göstermeye yeter sanıyoruz.

Müftüzâde Muhammed Sâdık'ın hayatı, Osmanlı'nın gerileme dönemine; çeşitli ıslahatların yapıldığı, Avrupa'ya meyillerin olduğu bir döneme rastlar. Ancak matbaanın Osmanlı'da yeni yeni yer edinmesi, İstanbul gibi bir ilim merkezinde ilim öğrenmesi ve müderris olması göz önüne alınırsa bolca kitapla karşı karşıya kalmıştır. Böylece bazı eserlere, azami derecede istifade edilebilmesi için şerh ve haşiyeler yazmıştır. Erzincânî'nin uzağı görebilen bu kuvvetli görüşü şüphesiz, onun edebiyat ve mantık alanındaki derin bilgisi ve yeteneğinden ileri gelmekteydi. Çünkü muhtevasını vereceğimiz eserleri, onun bu sahadaki ihtisasının açık ve sağlam delilleridir.

Müftüzâde, din ilimleriyle, özellikle hadis ve tefsir ilimleriyle de yakından meşgul olmuştur. Bu ilimler sahasında da derin bilgisinin olduğu, devrin şeyhülislâmının dikkatini celbederek mukarrir seçilmesinden açıkça anlaşılmaktadır.

O, eserlerinde gerek konu seçimi ve gerekse seçilen konuyu işlemede ciddi olmakla da temayüz etmiş bir şahsiyettir. Nitekim mantık gibi zor olan konuları seçmiş ve bu konuda telif edilmiş olan "*er-Risâletü's-Şemsiyye*" adlı eseri şerh etmiştir. Yine el-Erzincânî'nin eserlerine baktığımızda edebiyat ve hadis konusunda da temayüz ettiği görülür. Ayrıca bazı kaynaklarda divan şairi olarak da zikredilmektedir. Ancak O, daha çok ilmiyle tanınmıştır.⁴⁹

5. ESERLERİ

el-Erzincânî, velûd bir âlim idi. Ömrünü ilme ve talebe yetiştirmeye adanmış, kitap yazmayı da ihmal etmemiştir. Eserlerini konularına göre aşağıdaki gibi tasnife tabi tutmak mümkündür.

48 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2:32

49 Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 7:396.

Müftüzâde'nin eserlerinin bir kısmının matbu, bir kısmının da yazma olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir.

5.1. Matbu Olanlar

1. *Haşiye 'ala şerhi'l-Hüseyniyye fi'l-âdâb*:⁵⁰ Hüseyin Şah Çelebi en-Niksarî el-Amasî (918/1512)'nin *Hüseyniyye* adlı eserine Şah Hüseyin el-Antakî (1130/1718)'nin yapmış olduğu şerhine Müftüzâde'nin yazdığı bu haşiye tartışma metodolojisi (*Âdâb-ı bahs ve'l-Münâzara*) ile ilgili 200 küsur sayfalık bir eserdir. 1254, 1255, 1266, 1272, 1279, 1290 ve 1308 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. Bu eser, *Müftü-zâde 'ala'l-Hüseyniyye51* veya *Haşiye-i Hüseyniyye* adlarıyla da bilinmektedir.

Muhtevası: Müftüzâde, yazdığı bu Haşiye'sine İslâmî gelenekte olduğu gibi hamdele ve salvele ile başlamıştır. Sonra eserin yazılış amacını belirtep, dilek ve duasını yaptıktan sonra söz konusu şerhe, edebî bir dille, Haşiye'sini yazmaya koyulur.⁵²

Müellif Haşiye'nin başında bu kitabı kaleme alma gayesini özetle şöyle dile getirmektedir: "*Tartışma metodolojisi ile ilgili özlü, kabul gören, bu sanatın konu ve kavramlarını tam olarak kapsayan, bu konuları tam şerh eden güvenilir, basit dille yazılmış bir şerh görünce dost ve öğrencilerim de kapalı, gizli yerleri açma ve aydınlatmamı benden isteyince kısa, özlü ve veciz bir üslûpla bu kitabı yazmaya karar verdim.*"⁵³

Müellif ele aldığı kavram ve konuları, takip ettiği usûlü, Şârih'in özellikle kapalı gördüğü veya açıklamasını düşündüğü yerleri sahanın meşhur isimlerine ve yerlerine atıfta bulunarak, ince dil tahlillerine de dalarak işler. Bu işleyişinde örnekleri belâgate dalarak yaptığı gibi Kur'an'dan, kelimelerden ve fıkhîten da yapar.

Müftüzâde, münazara, mantık ve dilde önemli bir anahtar kavram olan terimler konusunda gerekli gördüğü bilgileri şerhe uzunca ekler yani haşiye de bulunur.⁵⁴ Bunu yaparken edebî sanatlardan istiâre hakkında hayli

50 İsmâ'il Paşa, *Hediyetu'l-arifin*, 2:355; Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifin*, 10:76; Ali Rıza K - rabulut ve İ. Hakkı Mercan, *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesindeki Türkçe, Arapça, Farsça Basmalar Kataloğu*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1993), no: 2390.

51 Serkîs, *Mu'cem*, 2:1769.

52 Daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Emiroğlu, "Müftüzâde el-Erzincânî'nin Ala'l-Hüseyniyye Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (28 Eylül - 1 Ekim 2016 Erzincan), 957-970.

53 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyniyye*, 2.

54 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyniyye*, 26-vd.

bilgi sunar. Mecâz teriminin kullanımları ve çeşitlerini örnekleriyle uzunca işleyen⁵⁵ Müftüzâde, bunların delillerde kullanımını açıkladıktan sonra tağlîb, tahrîr ve ibdâl kavramlarının tanımlarını ve yapılaşlarını ayetlerden ve gramerden örneklerle gösterir.

Müftüzâde, haşiyesinde ayetlerle, mezhep imamlarının ve dilbilimcilerinin görüşleriyle ve kendi yorumlarıyla konuları anlatırken ibdâl, gasp, galat gibi kavramları da inceler.⁵⁶ Anlatımında ince dil tahlilleri, kelamcılarının, fıkıhçıların, ayetlerin örnekliğinde ve kendi fikirleri doğrultusunda bir yöntem kullanır.

Müellifimiz icâz ve ihtisar yolunu seçip itnâp ve sözü uzatma yolunu terk edip, şüphe ve ihtilafları def ederek düşüncelerini ifade etmeye çalışır. Müftüzâde bu Haşiye'sinde uzun nahiv tahlillerinde bulunmakta, bu tahlilleri özellikle kelimelerle örneklendirerek yapmaktadır. Örneğin sarf tahlili olarak nekre üzerinde durmakta,⁵⁷ vav, kâf, lam, iz, harf ve çeşitli edatların kullanımını açıklamakta,⁵⁸ nahivden izafet çeşitlerini örnekleriyle anlatmakta,⁵⁹ nakl, istisnâ, kasr, fâil, meful, zarf, hâl, hazf gibi nahiv konularına dalmaktadır.⁶⁰

Müellifimiz, Sekkâki, Kefevî, İsmüddîn, Ferrâ gibi dilbilimcilere sıkça atıfta bulunmakta, onlardan bolca örnek göstermektedir. Kişilerin yanı sıra, *Şerh 'ale t-telhis, Havâşî 'ala'l-mutavvel es-Seyyid, Kefevî* gibi dilbilim eserlerine de atıfta bulunmaktadır. Müftüzâde bazen eser adı vermeden "*Bazı nahivcilerin mezhebine göre*" diyerek atıfta da bulunur.

Müftüzâde, istiâre, istiâre çeşitleri ve istiârede üç ekol; tezat, tevriye, mübalağa, mecâz kullanımı ve çeşitleri gibi edebî sanatlara ustalıkla yer vermektedir. Müftüzâde, dil-anlam ilişkisine değinip, ta'mim ve tahsis konusunu örnekleriyle açıklar.⁶¹ Müellifimiz, teşbih sanatına ve teşbihî anlatıma ayrı önem vermiştir.⁶² Müftüzâde'nin, dilde tasannuya (edebî sanat ifâde eden kelimeler) kaçtığı ve Arapça zor ifadeler kullandığı da göze çarpmaktadır.

55 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyiniyye*, 49-70.

56 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyiniyye*, 104-138.

57 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyiniyye*, 66.

58 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyiniyye*, 70-72, 128.

59 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyiniyye*, 4.

60 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyiniyye*, 4, 14, 67, 68, 80.

61 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyiniyye*, 8, 19, 22, 103.

62 Müftüzâde, *Haşiye-i Hüseyiniyye*, 8, 14, 29, 34, 35, 37, 160.

2. *Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-kutbi li'ş-Şemsiyye fi'l-mantık*:⁶³ Necmeddin el-Kazvî'nî'nin er-*Risâletu'ş-Şemsiyye* adlı eserine, Kutbeddin Mahmûd b. Muhammed er-Râzî tarafından yapılan ve "*Tahrîru'l-kavâ'idî'l-mantıkîyye*" diye isimlendirilen şerhe haşiyedir. Bu eser, mantık konusunda telif edilmiş olup 1254 ve 1276 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. *Hâşiyetun 'alâ Şerhi'r-Risâleti'ş-Şemsiyye fi'l-Kavâ'idî'l-Mantıkîyye*⁶⁴ veya *Hâşiyetun 'alâ Şerhi'ş-Şemsiyye*⁶⁵ şeklinde de isimleri vardır.

3. *Hâşiyeye 'alâ Şerhi Ferâidi'l-fevâid li tahkîki me'âni'l-isti'âre*:⁶⁶ Bu eser, Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Leysî es-Semerkandî (ö. 888/1483'ten sonra) tarafından kaleme alınan ve Beyân ilmine yönelik *Ferâ'idü'l-fevâ'id li-tahkîki me'âni'l-isti'âre* adlı risalesine İsmâuddin el-İsferâyînî tarafından yapılan şerhin haşiyesi mahiyetindedir. el-İsferâyînî yazdığı bu şerhte kapalı kalmış hususları izah ve açıklamalarla açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Daha çok cedel üslubuyla kendisinden önce yaşamış âlimlerin belâgatle ilgili görüşlerini eleştirmiş, birçok yerde onları reddetmiş ve kendine ait görüşler ortaya koymuştur. Kendi fikirlerini ön plana çıkarmış ve ilmî şahsiyetini göstermeye çalışmıştır. Kendi zamanında ihtiyaca cevap vermiş olan bu şerhler, asırlar sonra, insanların bilgi seviyesi ve ilmî kapasitelerindeki değişim sonucunda yetersiz olmaya başlamıştır. Zamanın ortaya çıkardığı şartlar neticesinde bu şerhin haşiyelerine ihtiyaç duyulmuştur.

Söz konusu şerhin yazımından yaklaşık üç asır sonra yaşamış olan Müftüzâde Muhammed Sadık ona bir haşiyeye yazmıştır. Muhammed Sadık, Arapça yazdığı eserinde, zikredilen bu şerhi dakik bir üslupla incelemiş, ondaki kapalılıkları ve anlaşılmasız konuları sade bir dille açıklamıştır. Müftüzâde, bu haşiyesini, 1215 yılında hazırladığını belirtmektedir.⁶⁷ Eser, Kahire'de 1254, 1275; İstanbul'da 1253, 1279 yıllarında *Şerh 'alâ Şerhi'l-isti'âreti'l-Leysiyye li'l-'İsâm, Müftî-zâde 'alâ isti'âreti'l-'İsâm ve Şerhu Risâleti'l-isti'âre* adlarıyla da basılmıştır.⁶⁸

63 Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifin*, 10:76; İsmâ'il Paşa, *Hediyetu'l-'arifin*, 2:355.

64 Brockelmann, *GAL, suppl.*, 1:846.

65 Karabulut ve Mercan, *Basmalar Kataloğu*, no: 2406.

66 Brockelmann, *GAL, suppl.*, 2:259; *Tüyatok= Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*, III (01), 52, 680; Karabulut ve Mercan, *Basmalar Kataloğu*, no: 2351.

67 Müftüzâde, *isti'âreti'l-'İsâm*, 236.

68 Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifin*, 10:76; İsmâ'il Paşa, *Hediyetu'l-'arifin*, 2:355; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2:32; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2:143; Kemali, *Erzincan Tarihi*, 265; Karabulut ve Mercan, *Basmalar Kataloğu*, no: 2862; İsmail Durmuş, "Semerkandî, Ebü'l-

Müftüzâde mukaddimedede eseri yazma sebebinin şu ifadelerle belirtmiş-
tir; “bu meşhur risaleyi ve şerhini gördüğüm zaman birçok zeki insanın fikrini
ve dâhilerin zekasını aştığımı gördüm. Bunların o kadar çok medihlerini işittim ki
şöhrette gündüzün ortasındaki güneş gibiydiler. Böylece onun incileri üzerindeki
perdeyi kaldırmak, zihinleri onun süsleriyle süslemek ve ondaki sırları çözmek için
bir haşiye yazmak bana çok tatlı geldi.”⁶⁹

Müellif şerh ile beraber asıl metni parantezler arasında parça parça zik-
reder, ardından da bu ifadelerle ilgili gerekli açıklama ve izahatları yapmak
suretiyle eseri baştan sona değerlendirir. Genel olarak belâgat ilmi âlimleri
es-Sekkâkî, Taftazânî ve Kazvinî'nin görüşlerine yer verir, bazen de bu tar-
tışmaları zikrettikten sonra kendi görüşünü zikreder.

Müftüzâde bazen musannıfın veya şârihin ifadelerini nahiv ve sarf açı-
sından inceler, nahivciler arasındaki görüş ayrılıklarına varıncaya kadar
uzun açıklamalar yaparak metnin ana konusundan uzaklaşır.⁷⁰ Müellif ba-
zen musannıfın veya şârihin değinmediği belâgat konularını ayrıntılı bir
biçimde anlatır ve bu konular hakkında bilgi sahibi olmayan talebeler için
aydınlatıcı bir görev üstlenir. Örneğin kitabın mukaddimesinde istiârenin;
Arapça lafızların açık veya kapalı olarak delalet ettiği manaları incelediğini
ve beyân ilmi içerisinde yer aldığını ifade etmektedir. Ardından manaya,
kapalı olarak delalet eden ve üç kullanım şekli olan teşbîh, kinâye ve mecâzı
zikretmekte, mecâzın ise mecâz-ı mürsel ve istiâre şeklinde ikiye ayrıldığını
açıklamaktadır. Bu şekilde istiârenin beyân ilmi içerisinde hangi konumda
durduđuyla alakalı genel bir bilgi vermektedir.

Müftüzâde bazen konunun daha iyi anlaşılması için mantık ilminden
faydalanmış ve bu ilmin alanına girecek şekilde açıklamalar yapmıştır.⁷¹
Bazen de belâgatle ilgili tartışmalara değinmiş ve kendisinden önce yaşayıp
bu alanda eser yazmış kişilerin görüşlerinden alıntılar yapmıştır. Örneğin
isti'âre-i tebe'iyeye konusunda Seyyid Şerif Cürcanî'nin (ö.816/1413) *el-Hâşiye*
'alâ'l-Mutavvel adlı eserinden konuyla ilgili bir alıntı yapmış ve burada قال

Kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36, (İstanbul: TDV Yay., 2009), 472;
Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 16, (İstan-
bul: TDV Yay., 1997), 421.

69 Daha geniş bilgi için bkz. İrfan Kaya, “Müftüzade Muhammed Sadık Erzincanî ve
Hâşiyetün Alâ Şerhi İsti'âretî'l-'İsâm'ı”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (28 Eylül – 1
Ekim 2016 Erzincan), 1045-1050.

70 Müftüzâde, *isti'âretî'l-'İsâm*, 30.

71 Müftüzâde, *isti'âretî'l-'İsâm*, 66.

السَّيِّدِ الشَّرِيفِ diyerek iki paragraflık bir kısmı aktarmış ve ardından اَنْتَهَى diyerek Seyyid Şerif'in görüşlerinin bittiğini belirtmiş ve kendi görüşlerini aktarmaya devam etmiştir.⁷²

Esere genel olarak bakıldığında Müftüzâde'nin ilmi kapasitesi ve Arap dil ilimleri ve mantık ilmine ne denli vakıf olduğu açıkça görülür.

4. *Hâşiye 'ala 't-Taşavvurât mine 'l-mantık*: Necmeddîn el-Kazvî'nin "*er-Risâletu 'ş-Şemsiyye*" adlı eserinin "*et-Taşavvur*" adlı bölümünün şerhidir. Mantık kavramlarından bahseden bu eser, 1254, 1259, 1276 ve 1309 yıllarında İstanbul'da çeşitli baskıları yapılmış olup *Hâşiyetu 't-Taşavvurât veya Hâşiye-i Taşavvurât li-Müftî-zâde* adlarıyla da neşredilmiştir.⁷³

Müftüzâde Erzincânî, bu eserinde mütekaddimîn mantıkçıları ile İbn Sînâ öncesinin; "sonrakiler" mânasındaki müteahhirîn mantıkçıları ile de İbn Sînâ sonrasının kastedildiğini açıkça belirtmektedir.⁷⁴

5. *Hâşiye 'ala 't-Taşdikât mine 'l-mantık*: Necmeddîn el-Kazvî'nin "*er-Risâletu 'ş-Şemsiyye*" adlı eserinin "*et-Taşdik*" adlı bölümünün şerhidir. Mantık önermeleri konusunda yazılmış olan bu eserin baskısı, 1254, 1276 ve 1279 yılında İstanbul'da yapılmıştır. *Hâşiyetu 't-Taşdikât* adıyla da bilinmektedir.⁷⁵

5.2. Yazma Olanlar

1. *Kunûzu'r-Rumûz*: Hadis konusunda te'lif olunmuştur. Talik hatla yazılmış olan bu yazma, Atıf Efendi Kütüphanesi'nde, 34 Atf 1402/3 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Eser 31-48. sayfalar arasında bulunmaktadır.

2. *et-Tuhfetu'l-marziyye fî şerhi Hadîsi'l-evveliyye*: Arapça olarak kaleme alınan ve hadis ile ilgili olan bu eserin bilinen tek yazma nüshası 1805 yılında nesih hatla istinsah edilmiş olup, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hâzinesi kitaplığı, TSMK E.H. 671 numarada kayıtlıdır. Eser 74 varaktan mürekkeptir.

3. *Sûre-i Fâtiha haşiyesi*:⁷⁶ Fatıha sûresini tefsir babında bir haşiyedir.

72 Müftüzâde, *isti'âretü'l-'İsâm*, 69, ; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed Seyyid Şerif el-Cürcanî, *el-Hâşiye 'ale'l-Mutaavel*, thk. Raşid A'razi, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007, 370.

73 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2:32; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2:143; Kemali, *Erzincan Tarihi*, 265; Serkîs, *Mu'cem*, 2:1769.

74 Müftüzâde, *Hâşiye-i Tasavvurât li-Müftî-zâde*, İstanbul: 1276, 398.

75 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2:32; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2:143; Serkîs, *Mu'cem*, 2:1769.

76 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2:32; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2:143; Kemali, *Erzincan Tarihi*, 265.

Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi bölümünde yazma halde bulunan eseridir.

SONUÇ

Moğol istilası, doğuda ilmî çalışmaların duraklamasına sebep olmuştur. Bu dönemden sonra yetişen âlimler, kendilerinden önce yetişen âlimlerin eserlerine şerh, haşiyeye ya da ta'lik yazmaktan öteye geçemiyorlardı. Özellikle belâgat ve mantık alanında eser yazan Müftüzâde, işte böyle bir dönemde yetişmiş ve sönmeye yüz tutmuş olan ilim kıvılcıklarını tekrar ateşlemeye çalışmıştır. Kendi devrinde ve yaşadığı çağdaki fikir ve ilim anlayışına vakıf olmuş ve bu özelliği, eserlerinde kendini göstermiştir. Müftüzâde, âlet ilimlerine hakkıyla vakıf olan bir zattır. Eserleri göz önüne alındığında, edebiyat ve mantık konusunda dirayetli olduğu anlaşılmaktadır. Zira edebiyat ve mantık kitaplarına şerh ve haşiyeler yazmış ve böylece ilmî kişiliğini ispatlamıştır.

Müftüzâde, ilk tahsilini Erzincan'da aldıktan sonra İstanbul gibi bir ilim merkezinde ilmini tamamlamış, burada müderrislik yapıp şöhret kazanmış ve herkesin ulaşamayacağı huzur derslerine mukarrir olmuştur. O dönem medreselerde okutulan bazı eserlere, azami derecede istifade edilebilmesi için şerh ve haşiyeler yazmıştır. Müftüzâde'nin uzağı görebilen bu kuvvetli görüşü şüphesiz, onun Arap dili ve edebiyatı ile mantık alanındaki derin bilgisi ve yeteneğinden ileri gelmekteydi. Müellif ele aldığı kavram ve konuları, takip ettiği usûlü, özellikle kapalı gördüğü veya açıklamasını düşündüğü yerleri ince dil tahlillerine dalarak işlemiştir. Dolayısıyla Arap dili ve edebiyatına katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Ahmed Efendi. *Rûznâme*. nşr. V. Sema Arıkan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.

Akgündüz, Ahmed ve Said Öztürk. *Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: OSAV (Osmanlı Araştırmaları Vakfı), 1998.

Arseven, Celal Esat. *Sanat Ansiklopedisi*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1958.

Bağdatlı İsmâ'il Paşa. *Hediyyetu'l-'arifin esmâ'u'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*. nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge. İstanbul: Ma'arif Basımevi, 1955.

Bağdatlı İsmâ'il Paşa. *İzâhu'l-meknûn*. nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.

- Brockelmann, Carl. *Suppl.,= Supplement band*. Leiden: 1937.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1333.
- el-Cürcanî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed Seyyid Şerîf. *el-Haşiye ale'l-Mutavvel*. thk. Raşid A'razi. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Çelik, İsa. "Muhammed Sadık Erzincanî'de Nefis Kavramı". *Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (28 Eylül – 1 Ekim 2016 Erzincan): 901-915.
- Develioğlu, Abdullah. *Büyük İnsanlar (Üç bin Türk ve İslam Müellifi)*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1973.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Doğu Matbaası, 1970.
- Durmuş, İsmail. "Semerkandî, Ebü'l-Kâsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36:472. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Emiroğlu, İbrahim. "Müftüzâde el-Erzincânî'nin Ala'l-Hüseyniyye Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme." *Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (28 Eylül – 1 Ekim 2016 Erzincan): 957-970.
- Gündüz, İrfan. *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- İrmak, Mustafa. "Bir Belâgat Kitabı Olarak Mutavvel ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risâle." *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 42 (2012/1): 173-196.
- İpşirli, Mehmet. "Huzur Dersleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18:441-444. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Karabulut, Ali Rıza ve İ. Hakkı Mercan. *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesindeki Türkçe, Arapça, Farsça Basmalar Kataloğu*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1993.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Kaya, İrfan. "Müftüzade Muhammed Sadık Erzincanî ve Hâşiyetün Alâ Şerhi İsti'âreti'l-'İsam'ı". *Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (28 Eylül – 1 Ekim 2016 Erzincan): 1045-1050.
- Kehhâle, 'Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-mu'ellifn*. Dimaşk: 1960.
- Kemali, Ali. *Erzincan Tarihi, Coğrafi, İctimaî Etnografî, İdarî, İhsâî Tedkikât Tecrübesi*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi, 1932.

- Komision. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.
- Mardin, Ebu'l-'Ulâ. *Huzur Dersleri*, 3 cilt. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951, 1956, 1966.
- Müftüzâde, Muhammed Sâdık Erzincânî. *Haşiye-i Tasavvurât li-Müftî-zâde*. İstanbul: 1276.
- Müftüzâde, Muhammed Sâdık Erzincânî. *Haşiye-i Hüseyiniyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmîre, 1272.
- Müftüzâde, Muhammed Sâdık Erzincânî. *Müftî-zâde 'alâ isti'âreti'l-'Îsâm*. İstanbul: Tabhâne-i Âmire, 1279.
- Omay, Semiha. *Huzur Dersleri ile ilgili Konuşmalar*. İstanbul: 1965.
- Özkan, Halit. "Yûsufefendizâde" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Pakalın, Mehmed Zeki. "Huzur-i Hümayun Dersleri." *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*. sy. 74 (29 Haziran 1918): 816-819.
- Serkîs, Yusuf İlyân. *Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arraba*. 2 cilt. Kahire: Matba'at-ı Serkîs, 1928.
- Süreyya, Mehmet. *Sicill-i 'Osmanî*, 3 cilt. İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1311.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. "Hâşiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16:421. İstanbul: TDV Yay., 1997.
- Tüyatok= Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*, III (01)
- Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: 1988.